

Іван ПАТРИЛЯК

**«ЕВЕДЕНЦІЙНІ КАРТКИ» УПА
ЯК СТАТИСТИЧНЕ ДЖЕРЕЛО**

Останні півтора десятиліття спостерігається неабияке пошавлення дослідницької праці в царині вивчення історії українського національно-визвольного руху 1920–1950 рр. Цікавість до цього періоду об'єктивно зумовлена довголітнім замовчуванням та викривленням історичних фактів у радянській історіографії. Відтак, починаючи з 1991 р. з історії ОУН та УПА було опубліковано десятки монографій і збірників документів, сотні статей і повідомлень, виголошено тисячі доповідей на конференціях¹. В Україні та за її межами протягом 1990–2000-х рр. працювали й надалі працюють десятки вчених, які ґрунтовно дослідили найрізноманітніші аспекти історії української визвольної боротьби 20–50-х рр. ХХ ст. У цьому контексті необхідно згадати Ю. Киричука, А. Кентія, А. Русначенка, Я. Дашкевича, В. Трофимовича, В. Сергійчука, Ю. Шаповала, Р. Висоцького, Р. Тожецького, Г. Мотику, І. Ільюшина, В. Дзьобака, Г. Стародубець, О. Лисенка, О. Вовка, Д. Веденєєва, О. Сича, В. В'ятровича, Д. Куделю, С. Демидова, П. Содоля, Т. Гривула, В. Мороза, І. Марчука, С. Ткаченка, В. Ковальчука та багатьох інших науковців, що в своїх працях явили світові нове обличчя потужного, неординарного, героїчного й трагічного українського національно-визвольного руху середини минулого століття.

На зламі тисячоліть, поряд з узагальнюючими монографіями, стали з'являтися поглиблені розвідки з історії українського національно-визвольного руху 20–50-х рр. ХХ ст. в окремих регіонах, дослідження певних вузьких аспектів діяльності українського націоналістичного підпілля, біографічні нариси тощо. Проте через брак достовірної інформації навряд чи вдасться увіковічнити пам'ять про кожного бійця, що пожертвував молодістю, здоров'ям, а часто й життям задля ідеї національного визволення. І тим ціннішими, на наш погляд, є ті уривчасті статистичні дані, які відклалися в українських

архівних сховищах. Відтак, прямий обов'язок дослідника – сумлінно опрацювавши весь масив наявних матеріалів, актуалізувати статистичні дані, почерпнути з них якнайбільше інформації, яка дасть змогу зробити коректні узагальнення та здійснити історичні реконструкції.

Готуючи запропановану публікацію, ми використали вісім справ Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України², у яких зберігається 1445 «Еведенційних карток»* воїнів УПА-«Північ», Військової округи (ВО) «Богун» (за радянським адміністративним поділом 1940 р. – Клевецький, Олександрійський, Тучинський, Межирицький, Корецький, Рівненський, Гоцанський, Здолбунівський, Острозький, Мізоцький, Млинівський, Демидівський, Дубнівський, Козинський, Вербський, Радивилівський р-ни Рівненської обл. Почаївський, Кременецький, Вишневецький, Шумський, Велико-Дедеркалівський, Лановецький р-ни Тернопільської обл.). Із них 1133 картки належать місцевим повстанцям і 312 карток містять інформацію про вихідців з різних регіонів України, які територіально не належали до ВО «Богун», а також із Росії, Білорусії, Молдавії, Кавказу, Середньої Азії. На базі цих статистичних даних ми спробуємо реконструювати узагальнений «портрет» бійця УПА ВО «Богун», а також «портрети» місцевих і немісцевих повстанців.

На наш погляд, наявний масив статистичної інформації дасть можливість відтворити достатньо адекватний «колективний портрет» бійця УПА з Волині на зламі 1943–1944 рр. За оцінками сучасних дослідників, кількісний склад УПА-«Північ» наприкінці 1943 р., не враховуючи підпілля ОУН та самооборонних відділів, становив 8–10 тис. осіб у бойових загонах³. Відтак, число облікованих бійців ВО «Богун» (1445 осіб) складає п'яту чи шосту частину всіх волинсько-поліських повстанців. В умовах браку всеохопної статистики точні особисті дані 17–20 відсотків бійців виглядають доволі репрезентативно.

Перш ніж узятися до аналізу архівних матеріалів, слід хоча б у загальних рисах охарактеризувати саме статистичне джерело. «Еведенційна картка» є доволі детальною анкетною з п'ятнадцяти пунктів, що дають змогу скласти уявлення про основні віхи життя конкретної особи. Картки є складниками «Головної Еведенційної

¹ Здіорук С. І., Гриневич Л. В., Здіорук О. І. Показчик публікацій про діяльність ОУН та УПА (1945–1998 рр.). – К., 1999.; Лисенко О. Є., Марущенко О. В. Організація українських націоналістів та Українська повстанська армія. Бібліографічний показчик публікацій 1998–2002. – К., 2002.; Демидов С. Ю. Історіографія історії Української повстанської армії. Автореферат дисертації на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук. – Львів, 2004. – 17 с.

² ЦДАВОВУ України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 49–56.

* «Еведенційна картка» – пам'ятна або облікова картка.

³ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2: Волинь і Полісся: УПА та Запілля 1943–1944. Документи і матеріали. – К.–Торонто, 1999. – С. 23.

книги», яка, очевидно, до сьогодні не збереглася. Вони виготовлені за єдиним зразком, що дає підстави припускати наявність наказу командування стосовно централізованого обліку бійців УПА. Частину карток надруковано типографським способом на щільному папері в якійсь із підпільних повстанських друкарень, а частину зроблено з допомогою друкарських машинок на тонкому «папіросному» папері. Усі документи датуються початком 1944 р., принаймні ми не виявили жодної картки, в якій згадували б події, що відбулися після січня 1944 р. Наявні «Еведенційні картки» упорядковані за абеткою, вони заповнені від руки (судячи з подібності почерків, картки заповнювали писарі чи командири відділів, а не кожен борець особисто). Стан збереженості документів цілком задовільний, більшість із них не мають механічних ушкоджень, текст читабельний. Єдина значна вада, що істотно зменшує інформаційний потенціал документів, – це відсутність карток, у яких би не було «порожніх» граф.

До прикладу наведемо типову «Еведенційну картку» місцевого вояка УПА⁴:

Ч[астина] Головної
Еведенційної книги
Еведенційна картка ч[исло]...

1	Степень і псевдо	Козак – Бистрий
2	Прізвище, ім'я	Вознюк Федор
3	Нац[іональн]ість	Українець
4	Дата і місце народження	1918 р. с. Пляшова, р-н Козин*
5	Освіта	4 кл[аси] П[очаткової] Ш[коли]
6	Звання [спеціальність. – І. П.]	Рільник
7	Стан (жінка, діти)	Вільний
8	Служба в чужих арміях, військова спеціальність	В польській армії, в піхоті
9	Перебіг служби в УПА	Від 10/ХІ 1943 р.
10	Підвищення	-
11	Відзначення	-
12	Поранення, шпиталь	-
13	Кари	-
14	Група крові	-
15	Опінія зверхників	-

⁴ ЦДАВОВУ України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 1.

* Має бути: «с. Пляшева, Козинський район».

Як бачимо, нижні шість граф картки лишилися незаповненими. В окремих випадках є записи про «опінію зверхників», «кари», «поранення», «відзначення», «підвищення» або «групу крові», однак це скоріше винятки, аніж правило.

Сама структура документа підказує дослідникові напрями, за якими слід характеризувати повстанців, узагальнюючи наявні статистичні дані, – місце (регіон) народження, національність, вік, освіта, соціальне походження, професія, сімейний стан, військове звання, служба в арміях іноземних держав, дата приходу в УПА тощо.

РЕГІОНАЛЬНЕ ПОХОДЖЕННЯ ТА НАЦІОНАЛЬНІСТЬ

Як зазначено вище, серед опрацьованих 1445 карток повстанців ВО «Богун» є 312 документів, заведених на повстанців, що походили з-поза меж Округи, і 1133 на місцевих повстанців. Це дає змогу вирахувати, що місцеві вояки становили 21,59% від загальної кількості взятого на облік особового складу, а місцеві – 78,41%. Відтак, можна з упевненістю стверджувати, що УПА формувалася за територіальним принципом і більшість вояків проходили службу в рідних краях. Місцеві повстанці більш-менш рівномірно репрезентують усі адміністративні райони, що територіально входили до ВО «Богун», тому немає підстав вважати, що тут існували якісь виняткові території, які делегували до УПА особливо великі людські сили. Водночас, доволі високий відсоток місцевого воєнства засвідчує, що Повстанська армія мала тенденцію до перетворення на всеукраїнську армію, а її програмні цілі та ідеї були близькими і зрозумілими для українців із різних регіонів УРСР та з-поза меж республіки.

Аналіз документів дає встановити такий регіональний поділ місцевих повстанців ВО «Богун»*:

* У таблиці регіони наведено від найбільше до найменше представлених. Окремі остаточно не з'ясовані назви регіонів супроводжують знаки запитання. Назви регіонів подано відповідно до адміністративного поділу станом на червень 1941 р. (тобто Уманщина, Шполянщина, Черкаси фігурують тут як частини Київської обл.) та із зазначенням держави, якщо це не Україна, до якої вони належать нині, за винятком нез'ясованих або тих, де адміністративна належність не вказана (напр., Галичина, Кавказ тощо).

Таблиця 1

Назва регіону	Кількість	Відсоток	
		від усіх немісцевих	від усіх загалом
Чернігівська обл.	97	31,09%	6,71%
Сумська обл.	79	25,32%	5,46%
Дніпропетровська обл.	16	5,13%	1,10%
Київська обл.	9	2,88%	0,62%
Житомирська обл.	8	2,56%	0,55%
Ворошиловградська (Луганська) обл.	8	2,56%	0,55%
Ростовська обл. (Росія)	7	2,24%	0,48%
Полтавська обл.	7	2,24%	0,48%
Харківська обл.	6	1,92%	0,41%
Кам'янець-Подільська (Хмельницька) обл.	6	1,92%	0,41%
Узбекистан	5	1,60%	0,34%
Львівська обл. (північ сучасної Львівської обл. без Дрого- биччини)	3	0,96%	0,20%
Волинська обл.	3	0,96%	0,20%
Запорізька обл.	3	0,96%	0,20%
Тернопільська обл. (централь- на і південна частина)	3	0,96%	0,20%
Вінницька обл.	3	0,96%	0,20%
Могилівська обл. (Білорусь)	3	0,96%	0,20%
Кубань (Росія)	3	0,96%	0,20%
м. Київ	3	0,96%	0,20%
м. Ворошиловград (Луганськ)	3	0,96%	0,20%
Краснодарська обл. (Росія)	2	0,64%	0,14%
Одеська обл.	2	0,64%	0,14%
Сталінська (Донецька) обл.	2	0,64%	0,14%
Орловська обл. (Росія)	2	0,64%	0,14%
Воронізька обл. (Росія)	2	0,64%	0,14%
м. Чернігів	2	0,64%	0,14%
м. Одеса	2	0,64%	0,14%
Алматинська обл. (Казахстан)	1	0,32%	0,07%
Дон (Росія)	1	0,32%	0,07%
Кіровоградська обл.	1	0,32%	0,07%
Пінська обл. (Білорусь)	1	0,32%	0,07%
Мінська обл. (Білорусь)	1	0,32%	0,07%

Новосибірська обл. (Росія)	1	0,32%	0,07%
Курська обл. (Росія)	1	0,32%	0,07%
Іркутська обл. (Росія)	1	0,32%	0,07%
Білорусь (регіон не вказаний) ?	1	0,32%	0,07%
Галичина (область не вказана) ?	1	0,32%	0,07%
Бессарабія (Молдова) ?	1	0,32%	0,07%
Поділля (область не вказана) ?	1	0,32%	0,07%
м. Харків	1	0,32%	0,07%
м. Ставрополь (Росія)	1	0,32%	0,07%
м. Луцьк	1	0,32%	0,07%
м. Дніпропетровськ	1	0,32%	0,07%
м. Запоріжжя	1	0,32%	0,07%
м. Берестя (Брест, Білорусь)	1	0,32%	0,07%
м. Херсон	1	0,32%	0,07%
м. Краснодар (Росія)	1	0,32%	0,07%
м. Житомир	1	0,32%	0,07%
м. Ленінград (Петербург, Росія)	1	0,32%	0,07%
м. Кукуянда (Кавказ) ?	1	0,32%	0,07%

Як видно з таблиці, географія доволі презентативна, однак основна частина прийшлих повстанців представляла чотири українські області – Чернігівську, Сумську, Дніпропетровську та Київську (разом з обласними центрами це – 207 осіб, або 65,82% від усіх немісцевих повстанців чи 14,32% від загальної кількості облікованих повстанців). Цілком закономірно, що доволі великі групи бійців дали суміжні з ВО «Богун» Житомирська й Кам'янець-Подільська (Хмельницька) області – разом 14 осіб (4,4% від немісцевих і 0,96% від усіх повстанців). Двадцять троє повстанців (7,37% від немісцевих і 1,59% від усіх облікованих) – вихідці з Росії (головно з суміжних з Україною регіонів із великою часткою українського населення), семеро (відповідно 2,24% та 0,48%) – з Білорусії, п'ятеро (відповідно 1,6% та 0,34%) – з Узбекистану. Загалом серед облікованих повстанців вихідців з-поза меж сучасної України було 38 (2,62%). У числі повстанців немісцевого походження вони склали частку в 12,1%, тоді як уродженців України серед немісцевих бійців було 87,82%. Однак найцікавіше те, що основну частину немісцевих бійців ВО «Богун» групи УПА-«Північ» становили вихідці зі східних та центральних частин України, які аж ніяк не межують з південною Рівненщиною та північною Тернопільщиною. Чернігівська, Сумська, Харківська, Луганська, Дніпропетровська, Полтавська та Київська області, а також міста Чернігів, Київ, Луганськ, Харків, Дніпропетровськ дали

загалом 231 особу, або 74,04% від німецьких, чи 15,98% від усіх облікованих повстанців. Особливо вирізняються у цьому списку Чернігівщина та Сумщина, які разом з містом Черніговом були репрезентовані групою зі 178 осіб (57,05% від німецьких і 12,32% від усіх облікованих повстанців). Аналіз «Еведенційних карток» дає підстави стверджувати, що більшість чернігівців і сумчан, які опинилися в УПА наприкінці 1943 або в січні 1944 рр., становили колишні службовці Червоної армії та німецької допоміжної поліції. Північно-східний регіон України, вкритий лісами, що межували з такими ж лісистими місцевостями Білорусії та Росії, на зламі 1941–1942 рр. став потужною базою для радянських партизанів і диверсантів. Загони й з'єднання під командуванням Ковпака, Бовкуна, Сабурова, Гудзенка, Шукаєва, Попудренка, Черепа, Ярового, Попка, Воронова, Міщенко та ін. особливою толерантністю щодо місцевого населення не відзначалися*, а тому в краю стали з'являтися самооборонні групи, здебільшого з колишніх червоноармійців. На відміну від Волині та Полісся, де такі групи перебували під сильним ідеологічним та організаційним впливом національних рухів, у Північно-Східній Україні не існувало потужних структур ОУН чи інших українських партій, відтак українська самооборона потрапила під фактичний контроль німців і перетворилася на допоміжну поліцію**. Документи свідчать, що лише наприкінці 1942 р. ОУН (під прикриттям легального товариства «Просвіта») почала поширювати свій вплив на українських службовців окупаційних установ і поліції⁵. Реакцією гітлерівців стали масові арешти і, на початку 1943 р., знищення арештованих оунівців. Зокрема, в лютому 1943 р. нацисти вбили в Сумах 650 арештантів, серед яких був і провідник ОУН Сумщини Семен Супрун, а також діячі місцевої «Просвіти»⁶. Активна діяльність оунівців у лавах допоміжної поліції спричинилася до того, що частина української поліції влітку 1943 р.

* Детальніше див.: Гогун О. Як «народні месники» мстилися народу: комуністичний партизанський терор в роки радянсько-німецької війни // *Український визвольний рух*. – Львів, 2005. – Зб. 4: *Боротьба народів Центрально-Східної Європи проти тоталітарних режимів у ХХ столітті*. – С. 61–70.

** Один з керівників радянського партизанського руху в Україні О. Сабуров згадує про українські села, в яких мало не все чоловіче населення перебувало на службі в поліції. Особливо цікавий уривок спогадів стосується с. Зернове, що лежить на українсько-російському кордоні коло містечка Середина-Буда: «В селі залишилися тільки родини зрадників. За нашими даними гарнізон поліції нараховував там близько 350 чоловік. Другого такого підступного села на Україні ми більше вже не зустрічали» (Сабуров О. *За лінією фронту*. – К., 1969. – С. 154).

⁵ Косик. В. *Україна і Німеччина в Другій світовій війні*. – Париж–Нью-Йорк–Львів, 1993. – С. 596–597.

⁶ Івануценко Г. *Залізом і кров'ю: Сумщина в національно-визвольній боротьбі першої половини ХХ ст.* – Суми, 2001. – С. 119.

дезертирувала з німецької служби і поклала початок створенню загонів групи УПА-«Схід», котрі, за деякими даними, боролись аж до 1947–1948 рр.⁷. У відповідь на підривно-й дезорганізаційну роботу ОУН гестапо посилює терор проти націоналістів. За свідченнями радянських партизанів-розвідників, гітлерівські спецслужби протягом липня–вересня 1943 р. (тобто перед самим відступом з регіону) лише в Сумській обл. арештували 280 активістів ОУН⁸. Після відступу німців за Дніпро та частина української допоміжної поліції з Сумщини й Чернігівщини, яка до того не дезертирувала з німецької служби, а відійшла на захід з німцями, наприкінці 1943 р. опинилася в тилу німецької армії в регіоні Житомирщини та Рівненщини. Перебуваючи в районі дії групи УПА-«Північ», поліцаї стали масово втікати від німців і долучатися до українських повстанських загонів. Більшість учорашніх шуцманів перейшли групами 17 і 28–29 листопада, 3 і 16 грудня 1943 р., а також на Новий рік – 1 січня 1944 р. Доволі часто вони були односельцями, родичами (братами). Серед них найбільше зафіксовано вихідців з районів Нова Басань, Кролевець, Ічня, Лебедин, Холми, Охтирка.

Наявність значної групи дніпропетровців серед узятих на облік вояків ВО «Богун» пояснюється особливою активністю оунівського підпілля в області в роки німецької окупації. Відомо, що з Дніпропетровщини люди йшли до УПА організовано⁹.

Роботою оунівського підпілля, ймовірно, слід пояснювати й наявність у загонах групи УПА-«Північ» харків'ян, киян, полтавців і луганців¹⁰, хоча частина з них потрапила до УПА після втечі з німецького полону, під час вивезення на роботу, після виходу з оточення тощо.

Національний склад повстанців, облікованих «Еведенційними картками», доволі однорідний: 1420 бійців (98,27%) записалися українцями й лише 25 (1,73%) вказали інші національності. З цих 25 осіб 24 належали до групи німецьких повстанців, і лише один неукраїнець – козак «Чодак» (чех Тадеуш Глос) – був місцевого походження (с. Пусте Івання Радивилівського р-ну Рівненської обл.)¹¹. Серед німецьких повстанців українців було дещо менше, ніж серед місцевих – 92,3% (288 осіб). Національний склад неукраїнців у цій групі виглядав так:

⁷ Івануценко Г. *Деякі факти діяльності ОУН і УПА на Сумщині* // *Український визвольний рух*. – Львів, 2004. – Зб. 3. – С. 261–273.

⁸ Івануценко Г. *Залізом і кров'ю: Сумщина в національно-визвольній боротьбі першої половини ХХ ст.* – Суми, 2001. – С. 119–120.

⁹ Куделя Д. *Дніпропетровці в Українській Повстанській Армії* // *Український визвольний рух*. – Львів, 2003. – Зб. 1. – С. 87–96.

¹⁰ Сергійчук В. *Діяльність підпілля ОУН на сході України* // *Визвольний Шлях*. – 1995. – Ч. 8. – С. 965–971.; *Нікольський В. Підпілля ОУН(б) у Донбасі*. – К., 2001. – 177 с.

¹¹ ЦДАВОВУ України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 86.

Таблиця 2

Національність	Кількість осіб	Відсоток від усіх облікованих повстанців	Відсоток від повстанців-неукраїнців
росіяни	12	0,830%	48%
узбеки	5	0,346%	20%
білоруси	4	0,28%	16%
Донські козаки	2	0,14%	8%
казах	1	0,07%	4%
чех	1	0,07%	4%

Такий низький відсоток бійців – представників інших національностей, очевидно, слід пояснити тим, що до «Еведенційних карток», які ми опрацювали, не потрапили відомості з окремих національних легіонів при УПА*, а зареєстровані поодинокі повстанці-неукраїнці просто служили в українських відділах. Очевидно також, що до повстанців, за незначним винятком, не приєднувалося місцеве неукраїнське населення. Місцеві поляки, які були найчисленнішою національно-меншиною в регіоні, вороже ставилися до українського національно-визвольного руху і протистояли йому найрізноманітнішими способами, місцеві євреї на кінець 1943 р. були майже повністю винищені нацистами, місцеві німці здебільшого схилилися до співпраці з німецькою окупаційною владою, а тому не могли йти на тісний контакт із УПА. Нарешті, місцеві чехи (їх на Волині мешкало, за різними даними, від 33 до 45 тис.), здебільшого, займали вичікувально-нейтральну позицію щодо повстанського руху, покликаючись на те, що вони виконують накази винятково еміграційного чеського уряду та президента Е. Бенеша¹². Хоча, з іншого боку, відомі твердження

* Від серпня 1943 р. в УПА розпочалося формування інтернаціональних загонів, організатором яких став колишній командир Червоної армії Д. Карпенко – «Яструб». Найчисленнішими були загоны литовців, грузинів, татар, азербайджанців, вірменів, узбеків. Існував відділ росіян. Також до УПА приєднувалися дезертири з італійської, угорської, румунської, німецької армій, військовополонені-втікачі голландці та бельгійці. Однак щодо останніх – ідеться винятково про поодинокі випадки. В історичній літературі прийнято вважати, що в складі УПА на кінець 1943 р. було близько 20% бійців-неукраїнців. За браком точних статистичних даних, які стосуються іншонаціональних легіонів УПА, підтвердити або заперечити таку цифру неможливо. (Киричук Ю. Український національний рух 40-50 рр. ХХ ст.: ідеологія та практика. – Львів, 2003. – С. 142).

¹² Моґука Г. *Losy szczechów wołyńskich 1939-1944* // Сторінки воєнної історії України. Зб. наукових статей. – К., 2003. – Вип. 7. – Ч. 1. – С. 211.

керівника Рівненського обласного штабу радянських партизанів В. Бегми, який в одному зі своїх донесень до Українського штабу партизанського руху 3 листопада 1943 р. зазначав, що в районі Ковель – Сарни – Столин поряд з українськими загонами діяв також чеський загін УПА зі 150 осіб¹³.

СОЦІАЛЬНЕ ПОХОДЖЕННЯ, ПРОФЕСІЯ, ВІК, ОСВІТА І СІМЕЙНИЙ СТАН

Розглянувши питання регіонального походження та національної належності бійців ВО «Богун» групи УПА-«Північ», пропонуємо перейти до з'ясування інших аспектів, а саме – соціального походження, професійної належності, віку, сімейного стану та рівня освіти упівців.

Насамперед, визначмо місця народження вояків УПА. Аналіз «Еведенційних карток» свідчить про те, що з 1445 облікованих бійців 1335 осіб (92,38%) були уродженцями сіл, а 110 (7,62%) – міст і містечок. Серед 1133 місцевих повстанців народжені в селах становили 1113 бійців (98,21%), а в містах і містечках – 20 (1,79%). Дещо вищим відсоток уродженців міст був серед немісцевих повстанців. Із облікованих 312 бійців УПА немісцевого походження в селах народилося 200 осіб (64,1%), а в містах та містечках – 112 (35,8%).

Місце народження вплинуло й на вибір роду діяльності. У наступних таблицях подаємо професії місцевих, немісцевих та загалом усіх облікованих бійців.

Таблиця 3

Професії місцевих облікованих повстанців (1133 особи)

1	Хлібороби (рільники)	919	81,11%
2	Робітники та ремісники	176	15,53%
3	Службовці	10	0,88%
4	Вчителі	7	0,61%
5	Диригенти й музиканти	7	0,61%
6	Медичні працівники	6	0,52%
7	Агрономи	4	0,35%
8	Студенти	4	0,35%

¹³ Сергійчук В. *Український здвиґ: Волинь. 1939-1955.* – К., 2005. – С. 60.

Таблиця 4

Професії немісцевих облікованих повстанців (312 осіб)

1	Хлібороби (рільники)	198	63,46%
2	Робітники та ремісники	84	26,95%
3	Службовці	8	2,56%
4	Медичні працівники	5	1,60%
5	Професійні військові	5	1,60%
6	Вчителі	3	0,96%
7	Електромонтери	3	0,96%
8	Студенти	3	0,96%
9	Гірничий інженер	1	0,32%
10	Агроном	1	0,32%
11	Крамар	1	0,32%

Таблиця 5

Професії усіх облікованих повстанців (1445 осіб)

1	Хлібороби (рільники)	1139	78,82%
2	Робітники та ремісники	238	16,47%
3	Службовці	18	1,24%
4	Медичні працівники	11	0,76%
5	Вчителі	10	0,69%
6	Диригенти й музиканти	7	0,48%
7	Студенти	7	0,48%
8	Агрономи	5	0,34%
9	Професійні військовики	5	0,34%
10	Електромонтери	3	0,21%
11	Гірничий інженер	1	0,07%
12	Крамар	1	0,07%

Як бачимо, серед обох категорій повстанців (місцеві та немісцеві) переважали хлібороби. Робітники й ремісники склали заледве шосту частину серед місцевих і трошки більше чверті серед немісцевих бійців УПА. Деяко більший відсоток робітників і ремісників серед немісцевих повстанців пояснюється вищим рівнем урбанізації та індустріалізації на території СРСР, ніж у довоєнній Польщі.

Загалом же наведена статистика вкотре цілком спростовує абсурдне твердження радянських публіцистів і вчених про «буржуазний» характер Повстанської армії. Український націоналістичний повстанський рух був навіть більшою мірою «робітничо-

селянським» (понад 94% – селяни, ремісники й робітники), ніж рух червоних партизанів. Адже, згідно зі статистикою Українського штабу партизанського руху, із соціального погляду особовий склад більшовицьких партизанів України був таким: «Робітники, ремісники – 35,4%, селяни – 46,9%, службовці – 17,3%, учні та студенти – 0,4%»¹⁴. Більшу кількість робітників і службовців у лавах червоних партизан, очевидно, слід пояснювати тим, що до них приєднувалися компартійні функціонери, енкаведисти¹⁵ та російський або русифікований елемент із великих промислових центрів¹⁶.

Також слід наголосити, що отримані дані дещо суперечать поширеним у літературі твердженням про те, що в УПА налічувалося 60% селян, 25% робітників і 15% інтелігенції¹⁷. На наше переконання, вказані цифри можуть стосуватися, скоріш за все, галицького регіону, однак вони нехарактерні для Волині, де частка української інтелігенції та робітників у структурі населення була нижчою, ніж у Галичині, й відтак у лавах групи УПА-«Північ» інтелігенція, очевидно, не перевищувала десятивідсоткової позначки, а робітники та ремісники склали 15–17% бійців.

Цікавими також є результати аналізу вікових даних облікованих упівців. Для зручності ми звели наявну статистичну інформацію до таблиці, в якій на особливу увагу заслуговують відомості про вік немісцевих повстанців. Адже радянська пропаганда твердила, що з Центральної та Східної України до «банд» вступали «колишні куркулі», ті, «хто мав образу на радянську владу», «петлюрівські недобитки» тощо. Тобто з цих звинувачень випливає, що немісцеві вояки УПА здебільшого мали бути народжені ще наприкінці ХІХ або на початку ХХ ст., щоб устигнути побути «петлюрівськими недобитками» або «куркулями». Статистика ж свідчить цілком про інше:

¹⁴ ЦДАВОВУ України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 102. – Арк. 6.

¹⁵ Про це детальніше див.: Попов А. НКВД и партизанское движение. Факты и документы. – М., 2003; Диверсанти Сталина. НКВД в тылу врага. – М., 2004.

¹⁶ Зі статистичними даними про радянських партизанів на території УРСР можна ознайомитись у: ЦДАВОВУ України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 102. – Арк. 4–29, – або: Патрляк І. К. Радянські партизани та українські повстанці (порівняльна характеристика за віком, освітою, соціальним походженням і національністю) // Сторінки воєнної історії України. Зб. наукових статей. – К., 2003. – Вип. 7. – Ч. 1. – С. 19–27.

¹⁷ Киричук Ю. Український національний рух 40-50 рр. ХХ ст.: ідеологія та практика. – Львів, 2003. – С. 142.

Таблиця 6

Рік народження	Місцеві (кількість і відсоток від категорії)	Немісцеві (кількість і відсоток від категорії)	Усі обліковані (кількість і відсоток від загальної кількості)
1885	-	1 (0,32%)	1(0,07%)
1897	-	1(0,32%)	1(0,07%)
1898	-	1(0,32%)	1 (0,07%)
1899	4 (0,35%)	-	4 (0,27%)
1900	2 (0,17%)	1(0,32%)	3 (0,21%)
1901	2 (0,17%)	1(0,32%)	3 (0,21%)
1902	3 (0,26%)	4 (1,28%)	7 (0,48%)
1903	4 (0,35%)	1(0,32%)	5 (0,34%)
1904	6 (0,52%)	5 (1,60%)	11 (0,76%)
1905	3 (0,26%)	3 (0,96%)	6 (0,41%)
1906	9 (0,79%)	2 (0,64%)	11 (0,76%)
1907	10 (0,88%)	4 (1,28%)	14 (0,96%)
1908	16 (1,41%)	8 (2,56%)	24 (1,66%)
1909	18 (1,58%)	2 (0,64%)	20 (1,38%)
1910	18 (1,58%)	12 (3,84%)	30 (2,07%)
1911	25 (2,21%)	11 (3,52%)	36 (2,49%)
1912	31 (2,73%)	13 (4,16%)	44 (3,04%)
1913	27 (2,38%)	20 (6,41%)	47 (3,25%)
1914	36 (3,17%)	16 (5,12%)	52 (3,59%)
1915	26 (2,29%)	13 (4,16%)	39 (2,69%)
1916	49 (4,32%)	15 (4,81%)	64 (4,42%)
1917	40 (3,53%)	12 (3,84%)	52 (3,59%)
1918	35 (3,08%)	14 (4,48%)	49 (3,39%)
1919	42 (3,71%)	18 (5,76%)	60 (4,15%)
1920	92 (8,12%)	21 (6,73%)	113 (7,82%)
1921	148 (13,06%)	21(6,73%)	169 (11,69%)
1922	162 (14,29%)	22 (7,05%)	184 (12,73%)
1923	128 (11,29%)	24 (7,69%)	152 (10,51%)
1924	86 (7,59%)	21 (6,73%)	107 (7,40%)
1925	80 (7,06%)	15 (4,81%)	95 (6,57%)
1926	25 (2,21%)	7 (2,24%)	32 (2,21%)
1927	6 (0,52%)	3 (0,96%)	9 (0,62%)

З наведеної таблиці чітко видно, що найбільшу вікову групу в обох категоріях повстанців (місцевих і немісцевих) становила молодь 1916–1926 рр. народження, тобто на 1944 р. віком у 18–28 років (відповідно 78,15% та 60,85%). Загалом обліковані бійці 1916–1926 рр. народження становили 74,48%. Бійці віком від 29 до 35 років склали другу велику вікову групу, яка становила, відповідно, 13,73% від місцевих, 27,2% від немісцевих повстанців та дорівнювала 18,51% від усієї кількості облікованих повстанців. Третя вікова група складалася з повстанців віком 36–45 років. Серед місцевих упівців вони становили 4,64%, серед немісцевих – 9,28%, а в загальній кількості повстанців їхня частка сягала 6,04%. Категорія найстарших – бійців віком понад 45 років – була мізерно малою. Серед місцевих повстанців статистика таких не фіксує взагалі, серед немісцевих старших бійців менше відсотка (0,96%; 0,2% від загальної кількості). Нарешті, остання категорія – неповнолітні бійці, яким на 1944 р. виповнилося 17 років, – становила 0,62% від загальної кількості облікованих повстанців (0,52% від місцевих і 0,96% від немісцевих).

Теоретично учасниками національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. (за радянським визначенням – «петлюрівцями») або «куркулями» до початку загальної колективізації в УСРР могли бути люди, народжені не пізніше 1909 р. (яким на початок суцільної колективізації сільського господарства у 1929 р. виповнилося 20 років, а в 1944 р. було 35). Таких серед облікованих немісцевих бійців УПА ВО «Богун» 34 особи (10,89%). Тобто теоретично колишнім «куркулем» або «петлюрівцем» міг бути лише кожен десятий немісцевий боєць, внесений до «Евденційної книги» ВО «Богун». Відтак, нав'язувані багаторічною радянською пропагандою стереотипи про «петлюрівських недобитків» і колишніх «куркулів» не підтверджуються статистикою. Якщо вести мову про немісцевих бійців, то абсолютна більшість із них світоглядно сформувалися в роки більшовицької влади, навчалися в радянських школах, належали до молодіжних комуністичних організацій тощо. Більше того, серед червоних партизанів на території України була більша кількість людей старшого віку, ніж серед упівців. Нижче, у порівняльній таблиці, наводимо статистику Українського штабу партизанського руху за 1945 р., яка подає відомості про 88075 осіб¹⁸ – бійців найбільших червоних партизанських з'єднань в Україні – тобто є достатньо репрезентативною.

¹⁸ Патрляк І. К. Радянські партизани та українські повстанці (порівняльна характеристика за віком, освітою, соціальним походженням і національністю) // Сторінки воєнної історії України. Зб. наукових статей. – К., 2003. – Вип. 7. – Ч. 1. – С. 20–21.

Таблиця 7

Вікова категорія	Червоні партизани (%)	Немісцеві бійці УПА (%)	Місцеві бійці УПА (%)	Усі обліковані бійці УПА (%)
1894 р. н. і старші	1,1	0,32	0,00	0,069
1895–1899 р. н.	2,7	0,64	0,35	0,41
1900–1904 р. н.	6,6	3,84	1,47	2,00
1905–1909 р. н.	9,8	6,08	4,94	5,19
1910–1914 р. н.	18,3	23,07	12,09	14,46
1915–1919 р. н.	18,6	23,07	16,94	18,26
1920–1924 р. н.	30,9	34,93	54,36	50,17
1925–1929 р. н.	11,9	8,01	9,76	9,41
1930 і молодші р. н.	0,1	0,00	0,00	0,00

Як можна побачити з наведеної вище таблиці, 20,2% червоних партизанів були віком старші від 35 років (натомість серед упівців цей показник сягає тільки 6,79–7,66% від місцевих і 10,89% від немісцевих). Очевидно, наявність у червоних партизанів більшого контингенту бійців старшого віку можна пояснити умовами формування радянського партизанського руху, чияю основою були оточенці (передовсім колишні кадрові червоні командири і політичні комісари, які не бажали здаватися до німецького полону та не могли повернутися до своїх домівок подібно до рядових червоноармійців – учорашніх селян та робітників), залишені спеціально для роботи в підпіллі функціонери комуністичної партії й комсомолу нижчої та середньої ланок, а також перекинені з-за лінії фронту спеціально вишколені в структурах НКВД диверсанти-терористи, сапери, радисти й снайпери.

Соціальне походження, професія та вік українських повстанців позначалися на їхньому освітньому рівні. На жаль, дані про рівень освіти 25 повстанців на «Еведенційних картках» не збереглися (картки ушкоджені або не заповнені до кінця). Узагальнивши наявну інформацію та здійснивши відповідні підрахунки, ми подаємо зведені дані в наступній таблиці:

Таблиця 8

Рівень освіти	Місцеві (кількість і відсоток від категорії)	Немісцеві (кількість і відсоток від категорії)	Усі обліковані (кількість і відсоток від загальної кількості)
Неписьменні	25 (2,21%)	-	25 (1,73%)
Малограмотні	-	2 (0,64%)	2 (0,13%)
Домашня	16 (1,41%)	-	16 (1,11%)
1 кл.	34 (3,00%)	4 (1,28%)	38 (2,62%)
2 кл.	107 (9,44%)	21 (6,73%)	128 (8,85%)
3 кл.	157 (13,85%)	34 (10,90%)	191 (13,21%)
4 кл.	356 (31,42%)	55 (17,62%)	411 (28,44%)
5 кл.	150 (13,23%)	38 (12,18%)	188 (13,01%)
6 кл.	90 (7,94%)	32 (10,26%)	122 (8,44%)
7 кл.	94 (8,29%)	65 (20,83%)	159 (11,00%)
8 кл.	34 (3,00%)	11 (3,53%)	45 (3,11%)
9 кл.	15 (1,32%)	12 (3,85%)	27 (1,86%)
10 кл. (Середня)	22 (1,94%)	20 (6,41%)	42 (2,91%)
Гімназійна (Середня)	1 (0,08%)	1 (0,32%)	2 (0,13%)
Середня спеціальна	8 (0,71%)	6 (1,92%)	14 (0,96%)
Незакінчена вища + студент	2 (0,17%)	5 (1,60%)	7 (0,48%)
Вища	-	3 (0,96%)	3 (0,21%)
Немає даних	22 (1,94%)	3 (0,96%)	25 (1,73%)

З таблиці чітко видно, що освітній рівень немісцевих повстанців був дещо вищим, ніж у місцевих бійців. Водночас, це пояснюється тим, що на території СРСР існувала густіша мережа шкіл, ніж у міжвоєнній Польщі, та й вища освіта була доступнішою. Також слід враховувати, що відсоток уродженців і мешканців міст серед немісцевих повстанців був вищим (7,62%), ніж серед місцевих (1,79%), а міщани традиційно мають вищий освітній рівень. З іншого боку, обсяг і якість знань у радянській школі були нижчими, ніж, скажімо, в польських гімназіях. Відтак, до статистики слід підходити з деякими застереженнями, пам'ятаючи, що кількість закінчених класів далеко не завжди адекватна реальному рівневі знань. Цікаво, що найбільший відсоток немісцевих повстанців (20,83%) мали сім класів освіти – тобто були випускниками найпоширеніших у ті часи в Радянській Україні семикласних шкіл. Натомість повстанці – вихідці з території ВО «Богун» – найчастіше мали чотири класи освіти (31,42%), і це теж не

дивно з огляду на те, що в підпольській Україні найбільш розгалуженою була мережа так званих «народних» чотирикласних шкіл. Більшою була частка немісцевих бійців з вищою, середньою та спеціальною середньою освітою.

У цілому, освітній рівень українських повстанців відповідав загальному освітньому рівневі тодішнього західноукраїнського суспільства, а щодо немісцевих воїнів УПА, то їхній освітній рівень цілком корелював із рівнем радянських партизанів України, в яких були лише дещо кращими показники вищої та середньої освіти – завдяки наявності в рядах червоних партизанів колишніх партфункціонерів, професійних військових і політичних комісарів. Нижче наводимо порівняльну таблицю рівня освіти українських повстанців і більшовицьких партизанів, складену з використанням статистичних даних Українського штабу партизанського руху¹⁹.

Таблиця 9

Рівень освіти	Червоні партизани (%)	Немісцеві бійці УПА (%)	Місцеві бійці УПА (%)	Усі обліковані бійці УПА (%)
Неписьменні	2,9	0,00	2,21	1,73
Малограмотні або з освітою 1–3 кл.	21,7	18,78	27,70	25,91
4 кл.	16,7	17,62	31,42	28,44
5–6 кл.	14,7	22,44	21,17	21,45
7 кл.	14,9	20,83	8,29	11,00
8–9 кл.	12,4	7,38	4,32	4,97
Середня і середня спеціальна освіта	13,5	8,63	2,72	3,99
Незакінчена вища освіта і студенти	0,8	1,60	0,17	0,48
Вища	2,7	0,96	0,00	0,21

Варто також проаналізувати сімейний стан облікованих повстанців, який, на нашу думку, так само підказує шлях до вирішення деяких питань. Зведені статистичні дані вкладаються в таку таблицю:

Таблиця 10

Сімейний стан	Місцеві (кількість і відсоток від категорії)	Немісцеві (кількість і відсоток від категорії)	Усі обліковані (кількість і відсоток від загальної кількості)
Одружені	220 (19,41%)	141 (45,19%)	360 (24,91%)
Неодружені	913 (80,59%)	171 (54,81%)	1084 (75,09%)

З наведених даних чітко видно, що у відсотковому відношенні рівень одружених повстанців серед немісцевих бійців УПА був більше як удвічі вищий, ніж у місцевих повстанців. Скоріш за все, пояснити цю диспропорцію можна двома обставинами. По-перше, середній вік місцевих повстанців був дещо нижчим, ніж немісцевих (див. Таблицю 6). Наприклад, частка місцевих упівців віком від 17 до 25 років (більшість чоловіків у цьому віці ще не одружені) становила 67,74%, а немісцевих – 48,69%. По-друге, серед місцевих бійців було більше селян, ніж серед немісцевих (див. Таблиці 3 та 4). До того ж, західноукраїнські селяни, на відміну від своїх колег із Радянської України, були не люмпенізованими колгоспниками, а господарями-власниками, для яких проблема створення сім'ї була тісно пов'язана з питанням розширення або скорочення господарства, а відтак вимагала зваженого підходу.

Слід також звернути увагу на той факт, що третина одружених немісцевих повстанців були багатодітними (мали трьох і більше дітей). І практично всі без винятку багатодітні батьки за часів німецької окупації служили в поліції. На нашу думку, це є яскравим свідченням того, що служба в поліції була для батьків великих сімей в окупованій нацистами Україні одним із небагатьох способів фізично вижити, не потрапити на каторгу до Райху, захистити свою родину від партизанського й гітлерівського терору й пограбувань, а крім того, можливістю «поживитися» коштом інших співгромадян. Дані повстанської статистики щодо багатодітних поліцаїв цілком підтверджуються спогадами керівників радянського партизанського руху, які діяли зі своїми загонами в районах Північної Чернігівщини та Сумщини. Зокрема, О. Сабуров згадував, що «Часто в рядах німецьких посібників траплялися батьки великих родин. Опинившись в оточенні, вони пробиралися додому і зразу ж потрапляли на очі комендантів. І от, щоб урятувати життя, вже не стільки собі, як своїй родині, вони ставали на шлях пристосування до окупаційної влади»²⁰.

¹⁹ Патриляк І. К. Радянські партизани та українські повстанці (порівняльна характеристика за віком, освітою, соціальним походженням і національністю) // Сторінки воєнної історії України. Зб. наукових статей. – К., 2003. – Вип. 7. – Ч. 1. – С. 21.

²⁰ Сабуров О. За лінією фронту. – К., 1969. – С. 146.

СЛУЖБА В ІНОЗЕМНИХ АРМІЯХ, ВІЙСЬКОВІ ЗВАННЯ ТА СПЕЦІАЛЬНОСТІ

Значна частина облікованих бійців УПА ВО «Богун», як свідчать їхні «Євденційні картки», не були новачками у військовій справі й до участі в повстанських загонах уже проходили військову службу в різноманітних арміях або воєнізованих формуваннях. Загалом були знайомі з армійською службою 609 (42,14%) повстанців, а вперше долучилися до військової справи в лавах УПА – 836 (57,86%) облікованих бійців. Крім того, слід зазначити, що серед немісцевих бійців частка тих, хто служив у чужих арміях значно вища, ніж у місцевих повстанців. Із 312 упівців із різних регіонів України та з-поза її меж, які у вирі воєнного лихоліття потрапили до ВО «Богун», не були новачками у військовій справі 248 (79,48%) повстанців. Тоді як із 1133 місцевих вояків раніше була на військовій службі лише 361 особа (31,86%). Таку різницю, очевидно, слід пояснювати й дещо старшим віком немісцевих повстанців, і тим, що в Західній Україні на початку німецько-радянської війни не встигли провести мобілізації, а вихідці з інших регіонів були свого часу мобілізовані до Червоної армії. Також наголосимо, що до немісцевих бійців ми зарахували вихідців з Галичини, котрі часто займали в УПА на Волині командні пости і мали відповідну військову підготовку, як наприклад чотовий Дмитро Чорний – «Залізник» – уродженець Підгаєцького р-ну Тернопільської обл., – який був ветераном «Легіону Побігушого» – батальйону «Ролянд» Дружин Українських Націоналістів²¹.

Аналіз наявних статистичних даних дав змогу виявити, в яких чужих арміях та воєнізованих формуваннях служили бійці ВО «Богун».

Таблиця 11

Служба немісцевих бійців в іноземних арміях

Назва чужих армій та збройних формувань	Кількість немісцевих повстанців	Відсоток від категорії
Червона армія та німецька поліція	87	27,88
Червона армія	81	25,96
Німецька поліція	64	20,51
Вермахт	4	1,28

²¹ ЦДАВОВУ України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 201.

SD	4	1,28
Червона армія та SD	2	0,64
Червона армія та Вермахт	2	0,64
Батальйон «Ролянд» (ДУН)	1	0,32
Царська армія та армія УНР	1	0,32
Царська армія	1	0,32
Військо польське	1	0,32
Не служили	64	20,51

Таблиця 12

Служба місцевих бійців в іноземних арміях

Назва чужих армій та збройних формувань	Кількість місцевих повстанців	Відсоток від категорії
Військо польське	224	19,77
Німецька поліція	58	5,12
Червона армія	56	4,94
Вермахт	11	0,97
Військо польське та Червона армія	5	0,44
Німецька пожежна охорона	2	0,17
Царська армія та армія УНР	1	0,08
Царська армія	1	0,08
Веркдінст	1	0,08
Веркшцц і ДУН	1	0,08
Червона армія та Вермахт	1	0,08
Не служили	772	68,13

Таблиця 13

Служба всіх облікованих бійців ВО «Богун» в іноземних арміях

Назва чужих армій та збройних формувань	Кількість облікованих повстанців	Відсоток від категорії
Військо польське	225	15,57
Червона армія	137	9,48
Німецька поліція	122	8,44
Червона армія та німецька поліція	87	6,02
Вермахт	15	1,03
Військо польське та Червона армія	5	0,34
SD	4	0,27
Червона армія та Вермахт	3	0,21
Німецька пожежна охорона	2	0,13

Царська армія та армія УНР	2	0,13
Царська армія	2	0,13
Червона армія та SD	2	0,13
ДУН	1	0,07
Веркдінст	1	0,07
Веркшцц і ДУН	1	0,07
Не служили	836	57,86

У наведених таблицях чітко простежується, що основна маса повстанців, які до служби в УПА служили в чужих арміях чи воєнізованих формуваннях, були службовцями Війська польського, Червоної армії, допоміжної німецької поліції або інших мілітарних структур. У цьому контексті виникають деякі запитання з приводу відомої акції переходу допоміжної поліції («щуцманів») Волині та Полісся, котра відбулася протягом 15 березня – 10 червня 1943 р. За даними більшості дослідників, до Повстанської армії тоді потрапило від 3 до 5 тис. колишніх поліцаїв²². Якщо взяти до уваги, що загальна чисельність бійців групи УПА-«Північ» без запілля та сільських самооборонних відділів на кінець 1943 р. становила 8–10 тис. осіб, а з місцевою самообороною і допоміжними структурами – 15–20 тис., то колишні поліцаї мали б складати 30–50% у бойових відділах УПА-«Північ» і 15–20% від загальної кількості упівців Волині й Полісся. Натомість наведена статистика щодо Південної Волині показує, що безпосередньо через ряди німецької поліції, армії та інших воєнізованих структур пройшло менше 7% місцевих бійців, облікованих у ВО «Богун». Пояснити таку розбіжність даних, очевидно, можна тим, що, за умови організованої втечі з німецької служби, підрозділи «щуцманів» вливалися в якийсь один існуючий загін УПА²³ або на їхній базі створювали окремі курені та сотні УПА²⁴. Очевидно, що в цих частинах та підрозділах кількість колишніх поліцаїв становила понад половину особового складу, на відміну від повстанських відділів ВО «Богун», облікованих в «Еведенційній книзі». Слід вважати, що до повстанських сотень та куренів, які створювали не на базі колишньої

допоміжної поліції, «щуцмани» потрапляли поодиночки або невеликими групами.

Децю іншою ситуація з проходженням військової служби була в німецьких повстанців. З Таблиці 11 чітко видно, що більшість із них перебувала на службі в Червоній армії та німецькій поліції або інших німецьких воєнізованих формуваннях. Понад 52% (163 особи) з німецьких повстанців ВО «Богун» потрапили до лав УПА, безпосередньо дезертирувавши з німецької служби. Мотиви приєднання цих людей до повстанських загонів, очевидно, були різними. Частина діяла з ідейних переконань, частина намагалася якимось чином вирватися від німців, вбачаючи в УПА зручний засіб для подальшого повернення додому*, а то й переходу до червоних партизанів**. Загалом, утеча поліції до українських повстанців не була чимось унікальним. На зламі 1943–1944 рр. колишні щуцмани, бачачи крах гітлерівського Райху, втікали до всіх партизанських армій – і до червоних партизанів***, і до Армії крайової, і до прорадянських польських партизанських груп²⁵.

Потрібно зазначити, що повстанці з великою обережністю ставилися до колишніх поліцаїв зі Східної України. Так, у «Суспільно-політичному огляді» уповноваженого ОУН(б) у ВО «Богун», зробленому в листопаді 1943 р., між іншим, зазначено: «Упродовж цього місяця німці навезли сюди із Східноукраїнських земель велику силу щуцманів, яких посилають тут грабувати села і тероризувати населення. Проте велика частина щуцманів, завдяки нашій пропаганді і не маючи іншого виходу, перейшла зі зброєю до нас. З тієї причини

* У звіті «Загону № 37», який у березні 1944 р. здійснив глибокий рейд у Житомирську та Київську обл., є згадки про упівців-східняків, котрі героїчно боролись і загинули в боях з противником, а одночасно є свідчення і про тих вихідців зі Східної України, які втекли з відділу й подалися додому. (Детальніше див.: Сергійчук В. Український здвиг: Волинь. 1939–1955. – К., 2005. – С. 473–480.)

** У звіті інформатора ОУН про події у ВО «Богун» за листопад–грудень 1943 р. зазначено: «В с. Ступні і Малій Мощаниці стоїть біля 2-х сотень щуцманів-східняків, які перейшли на нашу сторону з Дубна і Мирогоці. Серед них була переведена агітація пропагандистом з УПА. Частина з них захоплюється нашою боротьбою і заявляють, що будуть битися разом з нами проти німців і більшовиків, але є між ними і такі типи (лейтенанти і політруки), які до нашої справи ставляться ворожо і стараються зв'язатися з місцевими комуністами. [...] Ці східняки мають зі собою біля 110 коней, возів, запасів харчів і багато награбованих речей, які продають за горілку. Серед них скріплено розвідку» (Сергійчук В. Український здвиг: Волинь. 1939–1955. – К., 2005. – С. 301).

*** Олександр Сабуров у спогадах майже цілу сторінку присвячує проблемі переходу до радянських партизанів колишніх щуцманів. Очевидно, що це явище було масовим, бо інакше радянська цензура не пропустила б подібних пасажів. Детальніше див.: Сабуров О. За лінією фронту. – К., 1969. – С. 146.

²⁵ Сергійчук В. Український здвиг: Волинь. 1939–1955. – К., 2005. – С. 441, 447, 448 та ін.

²² Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії. – К., 2002. – С. 79; Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – Волинь і Полісся: УПА та Запілля 1943–1944. Документи і матеріали. – С. 12; Filar W. Wołyń 1939 – 1944. Eksterminacja z cy walki polsko-ukraińskie. – Toruń, 2003. – S. 75. та ін.

²³ Музичук С., Марчук І. Луцький вишкільний курінь, 1941–1943 // Однострій. – № 8. – 2004. – С. 32.

²⁴ Filar W. Wołyń 1939 – 1944. Eksterminacja z cy walki polsko-ukraińskie. – Toruń, 2003. – S. 75.

німці решту шуцманів під кінець цього місяця роззброїли. [...] Шуцмани із СУЗ – це, в більшості, елемент звихнений – здеморалізований і політично непевний. Вислугуватися може кожному, хто пообіцяє їм високі життя. [...] Також тікають шуцмани і до червоних партизанів, але їх бояться щоб не порозстрілювали за службу німцям»²⁶.

Хай там як, а українські повстанці, котрі перебували на службі в чужих арміях, набули цінного досвіду і знань із різних військових спеціальностей. Як уже зазначалося, загалом служили в іноземних арміях 609 повстанців. Із них 351 (57,63%) вказали свої військові спеціальності.

Таблиця 14

Військові спеціальності всіх облікованих повстанців, які вказали їх у картках

Кавалеристи	116	33,04%
Піхотинці та мотопіхотинці	95	27,06%
Артилеристи	51	14,52%
Зв'язківці	18	5,12%
Військові лікарі	11	3,13%
Кулеметники	10	2,84%
Сапери	9	2,56%
Шофери	7	1,99%
Танкісти	5	1,58%
Авіатори	5	1,58%
Санітари	4	1,14%
Військові канцеляристи	4	1,14%
Військові будівельники	3	0,85%
Пожежники	2	0,56%
Шофери-трактористи	2	0,56%
Гранатометник	1	0,28%
Хімічний інструктор	1	0,28%
Інструктор боєприпасів	1	0,28%
Перекладач	1	0,28%
Ветеринар	1	0,28%
Радист	1	0,28%
Військовий моряк	1	0,28%
Військовий топографіст	1	0,28%
Слухач полкової школи Червоної армії	1	0,28%

²⁶ Сергійчук В. *Український здви́г: Волинь. 1939-1955.* – К., 2005. – С. 285–286.

Таблиця 15

Військові спеціальності місцевих повстанців, які вказали їх у картках (212 осіб)

Кавалеристи	107	50,47%
Піхотинці та мотопіхотинці	55	25,94%
Артилеристи	22	10,37%
Військові лікарі	9	4,24%
Сапери	6	2,83%
Зв'язківці	3	1,41%
Кулеметники	3	1,41%
Шофери	2	0,94%
Пожежники	2	0,94%
Радист	1	0,47%
Гранатометник	1	0,47%
Санітар	1	0,47%

Таблиця 16

Військові спеціальності немісцевих повстанців, які вказали їх у картках (139 осіб)

Піхотинці та мотопіхотинці	40	28,77%
Артилеристи	29	20,86%
Зв'язківці	15	10,79%
Кавалеристи	9	6,47%
Кулеметники	7	5,03%
Авіатори	5	3,59%
Танкісти	5	3,59%
Шофери	5	3,59%
Військові канцеляристи	4	2,87%
Сапери	3	2,15%
Санітари	3	2,15%
Військові будівельники	3	2,15%
Військові лікарі	2	1,43%
Шофери-трактористи	2	1,43%
Ветеринар	1	0,71%
Слухач полкової школи Червоної армії	1	0,71%
Військовий моряк	1	0,71%
Військовий топографіст	1	0,71%
Хімічний інструктор	1	0,71%
Інструктор боєприпасів	1	0,71%
Перекладач	1	0,71%

Як бачимо, абсолютна більшість облікованих повстанців служили в кавалерії, піхоті та артилерії. До того ж, найбільше кавалеристів було серед місцевих бійців через те, що українців у польській армії найчастіше призивали на службу до кавалерії, тоді як німецькі служили здебільшого в радянській піхоті та артилерії. Загалом, перелік військових спеціальностей у німецьких повстанців різноманітніший, ніж у місцевих (21 спеціальність проти 12). Серед них більше носіїв військово-технічних спеціальностей – зв’язківців, танкістів, авіаторів, шоферів, трактористів, інструкторів тощо. Це, на наш погляд, слід пояснювати кращим рівнем технічної оснащеності Червоної армії порівняно з Військом польським, а більшість повстанців набували свої військові спеціальності саме в цих двох арміях.

Вищий рівень професійної військової підготовки сприяв тому, що чимало німецьких повстанців ставали старшинами, інтендантами, підстаршинами, політичними виховниками. Загалом, серед опрацьованих карток є матеріали на 215 старшин та підстаршин УПА. Із них 53 особи – німецькі. Тобто за частки німецьких повстанців 21,59% від загальної кількості взятих на облік вояків, частка німецьких старшин і підстаршин дещо вища – 24,69%, і це при тому, що через певні застереження німецьких бійців рідше призначали на командирські посади в Повстанській армії.

На той час система військових звань (ступенів) в УПА ще не була остаточно врегульованою, тому деякі бійці в «Еведенційних картках» вказували посаду та службові функції або звання, які мали в чужих арміях²⁷.

Німецькі старшини й підстаршини УПА мали такі звання, посади та функціональні обов’язки:

Таблиця 17

Сотенні командири	2	Господарчий підстаршина	1
Заступник сотенного	1	Політвиховник	1
Політвиховник сотні	1	Старшини	
Чотові командири	9	(радянське – «старшина»)	3
Ройові командири	19	Старші сержанти	4
Командири артилерії (ройові)	2	Бунчужний	1
	2	Сержанти	2
Командири гармати	2	Хорунжий	1
Інтендант	1	Вістун	1
Командир зв’язку	1	Ланковий	1

До приходу в УПА німецькі старшини й підстаршини служили в таких арміях і воєнізованих формуваннях:

Таблиця 18

Червона армія та німецька поліція	22	SD	1
Червона армія	17	Батальйон «Ролянд» (ДУН)	1
Не служили	4	Царська армія та Армія УНР	1
Німецька поліція	3	Школа УПА «Дружинники»	1
Червона армія та Вермахт	1	Червона Армія та військо-	
Вермахт	1	вий вишкіл ОУН	1

Служба ж усіх облікованих старшин і підстаршин в іноземних арміях розподіляється так: Військо польське – 46 осіб, Червона армія – 28 осіб, Німецька поліція – 24 особи, Вермахт – 7 осіб, «Ролянд» (ДУН) – 1 особа, Червона армія та німецька поліція – 22 особи, Царська армія та Армія УНР – 1 особа, Веркдінст – 1 особа, Школа УПА «Дружинники» – 1 особа, Штабова школа зв’язку УПА – 1 особа, SD – 1 особа, Школа підстаршин УПА – 7 осіб, Веркшуд та батальйон ДУН – 1 особа, Військо польське та німецька поліція – 1 особа, Червона армія та Військо польське – 1 особа, Німецька пожежна охорона – 1 особа, Червона армія та Вермахт – 1 особа, не служили в жодній армії та не закінчували старшинських і підстаршинських шкіл УПА – 58 осіб. З наведених даних видно, що найбільше «служивих» старшин і підстаршин УПА пройшло через Червону армію (тільки через неї або в поєднанні зі службою в поліції, Вермахті чи інших арміях) – 52 особи, через німецькі воєнізовані структури (разом з тими, хто раніше служив в інших арміях) – 59 осіб та через Військо польське (разом з тими, хто потім служив в інших арміях) – 48 осіб. Цікаво також відзначити, що велика група старшин і підстаршин не мала досвіду військової служби і це попри те, що далеко не всі бійці УПА, які в чужих арміях мали військові звання старшин чи підстаршин, отримали аналогічні звання у повстанців. Тобто в УПА не існувало сліпої «конвертації» посад і звань, а діяв принцип відбору найталановитіших командирів, які належно зарекомендували себе на ниві партизанської боротьби, що кардинально відрізнялася від служби в регулярній армії чи поліції. Наприклад, серед облікованих повстанських командирів трапляються ройові, які були старшими лейтенантами в Червоній армії та чотові, які в тій же армії були лише сержантами тощо.

Надзвичайно інформативними є записи про службу облікованих повстанців в УПА. Завдяки статистичним відомостям про прихід до лав УПА повстанців ми можемо простежити динаміку цього процесу й зробити деякі узагальнення та висновки. Серед опрацьованих документів у 1270 випадках зазначено час потрапляння до повстанських лав і у 175 випадках такої інформації немає. Нижче в таблиці за місяцями розписано, як повстанці поповнювали лісову армію.

²⁷ ЦДАВОВУ України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 49–56.

Таблиця 19

Місяць та рік приходу до УПА	Місцеві повстанці			Немісцеві повстанці			Усі обліковані повстанці		
	Кількість	Відсоток від категорії	Відсоток усіх облікованих	Кількість	Відсоток від категорії	Відсоток усіх облікованих	Кількість	Відсоток від усіх облікованих	Відсоток від усіх облікованих
Грудень 1942	1	0,08	0,06	-	-	-	1	0,06	0,06
Січень 1943	3	0,26	0,21	-	-	-	3	0,21	0,21
Лютий 1943	15	1,32	1,03	-	-	-	15	1,03	1,03
Березень 1943	79	6,97	5,46	12	3,84	0,83	91	6,29	6,29
Квітень 1943	111	9,79	7,68	14	4,87	0,96	125	8,65	8,65
Травень 1943	129	11,38	8,92	11	3,52	0,76	140	9,68	9,68
Червень 1943	82	7,23	5,67	21	6,73	1,45	103	7,12	7,12
Липень 1943	126	11,12	8,71	17	5,44	1,17	143	9,89	9,89
Серпень 1943	173	15,26	11,97	22	7,05	1,52	195	13,49	13,49
Вересень 1943	72	6,35	4,98	11	3,52	0,76	83	5,74	5,74
Жовтень 1943	48	4,23	3,32	12	3,84	0,83	60	4,15	4,15
Листопад 1943	87	7,67	6,02	60	19,23	4,15	147	10,17	10,17
Грудень 1943	36	3,17	2,49	75	24,03	5,19	111	7,68	7,68
Січень 1944	6	0,52	0,41	47	15,06	3,25	53	3,66	3,66
Немає даних	165	14,56	11,41	10	3,21	0,69	175	12,11	12,11

З даних у таблиці легко побачити, що на зламі 1942–1943 рр. повстанський рух ще перебував у зародковому стані та, очевидно, становив групу бойових загонів ОУН(б), у яких налічувалося небагато бійців і які щойно з весни 1943 р. стали перетворюватися на масову партизанську армію. Рекордна кількість повстанців приєдналася до УПА в серпні 1943 р. В «Еведенційних картках» зазначалося, що липнево-серпневий набір до Повстанської армії здійснювано «за мобілізацією». Лідером серед загонів, до яких набирали найбільше повстанців, був «Відділ кінноти УПА Енея*», на котрий припадало 8–10% новобранців щомісяця, до того ж, відібраний до загону контингент, зазвичай, мав досвід служби в кавалерійських частинах Війська польського.

Цікаво також, що на осінь–зиму 1943 р. контингент місцевих новобранців різко скоротився. Це, очевидно, слід пояснювати погодними умовами. Виводити великі групи місцевих мешканців до лісу взимку не було сенсу, – в разі потреби, бійців можна було залучати до акцій у вигляді місцевої самооборони, водночас заощаджуючи на їхньому утриманні. Діаметрально протилежна картина спостерігається щодо вихідців з інших регіонів, які власне на кінець осені та взимку 1943–1944 рр. масово потрапляють до УПА. Оскільки більшість немісцевих новобранців становили «щучмани» (163 особи – 52,2%), їхня доля перебувала в руках німців, від яких треба було тікати, рятуючись від роззброєння або вислання на роботи, за будь-яку ціну, в будь-яку пору року. Протягом листопада–грудня 1943 і січня 1944 р. до УПА прибули 182 немісцеві повстанці, що становили 58,3% загальної кількості взятих на облік немісцевих бійців. Із них 90% – утікачі з німецьких формувань.

Інша частина немісцевих бойовиків, згідно з документами, складалася з колишніх оточенців, утікачів з Червоної армії та німецьких таборів для військовополонених, а також пересильних пунктів для остарбайтерів, які добровільно або через мобілізацію в липні–серпні 1943 р. потрапляли до лав УПА. Є відомості й про двох членів ОУН з Великої України – Олександра Коверю²⁸ з Дніпропетровщини та Василя Слюсаря²⁹ з-під Кам'янка-Подільського, які працювали в підпіллі, відповідно, з 1941 та 1942 р., а в УПА прийшли в грудні та червні 1943 р.

* Петра Олійника – командира ВО «Богун» групи УПА-«Північ».

²⁸ ЦДАВОВУ України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 108.

²⁹ Там само. – Спр. 54. – Арк. 126.

Складніше встановити реальну картину «опінії» командирів стосовно своїх підлеглих. Лише в 597 (41,31%) анкетах наявні відповідні записи, тоді як у 848 (58,96%) картках вони відсутні. Тому до статистики, наведеної в наступних трьох таблицях, слід ставитися з деякими застереженнями й приймати її «умовно», пам'ятаючи, що вона стосується менше половини облікованих повстанців ВО «Богун». Свої враження від поведінки підлеглих повстанські командири не завжди викладали лаконічно, одним словом: «Відповідний», «Можливий», «Добрий», «Послушний», «Невідповідний», «Трусливий» тощо, часто вдаючись до розлогих коментарів: «Надійний, відважний, має вплив на стрільців», «Середній стрілець, добрий гранатометник», «Найкращий під кожним оглядом», «В боях поводить себе добре, виконує всі накази», «Слабохарактерний, як військовик невідповідний, млявий», «Амбітний, про себе має високі думки, легковажить свої обов'язки, більше уваги приділяє жінкам», «Ледачий, до служби не охочий, трус» тощо. Ми, для зручності, поділили всі оцінки командирів на декілька категорій, які наводимо в наступних таблицях.

Таблиця 20*Оцінка командирами місцевих повстанців*

«Опінія зверхників»	Кількість	Відсоток від категорії	Відсоток від тих, що були оцінені
Добра	371	32,74%	66,36%
Посередня	131	11,56%	23,43%
Негативна	30	2,64%	5,36%
Невизначена	16	1,41%	2,86%
Вибули через хвороби	3	0,26%	0,53%
Не повернулися з відрядження	1	0,08%	0,17%
Дезертири	7	0,61%	1,25%
Дані відсутні	574	50,66%	-

Таблиця 21*Оцінка командирами немісцевих повстанців*

«Опінія зверхників»	Кількість	Відсоток від категорії	Відсоток від тих, що були оцінені
Добра	26	8,33%	68,42%
Посередня	9	2,88%	23,68%
Негативна	1	0,32%	2,63%
Невизначена	2	0,64%	5,26%
Вибули через хвороби	-	-	-
Не повернулися з відрядження	-	-	-
Дезертири	-	-	-
Дані відсутні	274	87,82%	-

Таблиця 22*Оцінка командирами усіх повстанців*

«Опінія зверхників»	Кількість	Відсоток від категорії	Відсоток від тих, що були оцінені
Добра	397	27,47%	66,49%
Посередня	140	9,68%	23,45%
Негативна	31	2,14%	5,19%
Невизначена	18	1,24%	3,01%
Вибули через хвороби	3	0,21%	0,50%
Не повернулися з відрядження	1	0,06%	0,16%
Дезертири	7	0,48%	1,17%
Дані відсутні	848	58,96%	-

Відсутність даних про «опінію» керівників в анкетах більше ніж половини облікованих повстанців, очевидно, слід пояснювати тим, що понад 50% із них потрапили до лав УПА влітку 1943 р. або пізніше (див. Таблицю 19), а крім того, в останні місяці 1943 р. багато повстанців переводилися в інші відділи у зв'язку з реорганізацією та кількісним зростанням армії, тому не всі командири на момент складання «Евденційної книги» виробили щодо них остаточну думку. Найсильніше невизначеність командування простежується щодо немісцевих повстанців: чітко оцінено лише 12,18% від їхньої загальної кількості. Ці дані більш-менш відповідають даним про прихід немісцевих повстанців до УПА, з яких лише близько 15% з'явилися в

лавах лісової армії до літа 1943 р. (див. Таблицю 19). На підставі інформації, наведеної в Таблицях 20–22, можна припустити, що найшвидше командири повстанських відділів визначалися зі своїм ставленням до стрільців, підстаршин та старшин, які зарекомендували себе позитивно, натомість із негативними оцінками, очевидно, визначатися не поспішали, намагаючись дати можливість повною мірою виявитися всім рисам характеру підлеглих.

ПОРАНЕННЯ, ПІДВИЩЕННЯ, НАГОРОДИ, ПОКАРАННЯ

Як уже зазначалося на початку статті, відомостей про поранення, підвищення, нагороди й покарання в «Еведенційних картках», на жаль, небагато. Найважливіша інформація має епізодичний характер, однак вона дає змогу скласти певне уявлення про те, з ким і коли вели бої повстанці (у випадку, якщо в картці зазначено, в бою з ким був поранений або відзначений той чи той бойовик).

Зокрема, ройовий Василь Загорилько – «Щупак» дістав поранення в бою з угорцями під с. Михайлівкою³⁰; стрілець Федір Когут – «Хмара» був поранений 24 квітня 1943 р. в с. Хотів, коли повстанці зробили у місцевій школі засідку на німців³¹; інтендант Михайло Коваленко – «Шишка», родом з Чернігівщини, був легко поранений за невказаних обставин³²; легко поранення отримав стрілець Федір Кузнець – «Кюмар»³³; дістав поранення в бою з німцями біля Почасва стрілець Михайло Кохтур – «Гамалія», якого за виявлену доблесть керівництво підвищило до рангу чотового³⁴; у боях з угорцями в с. Хомутих отримав поранення гранатними осколками в спину та в ногу вістун Андрій Кір'ячук – «Кармелюк»³⁵; козак Марко Клейко – «Карий» отримав два осколочні гранатні поранення в бою у с. Будараж, а також при нападі ворогів на повстанський штаб – кульове поранення в бік³⁶. Три тижні після поранення в руку перебував у повстанському шпиталі козак Михайло Леснак – «Надійний»³⁷; за невказаних обставин отримав поранення стрілець Никанор Лазаревський – «Калина»³⁸; дістав поранення в ліву ногу під час бою з гітлерівцями під Бистричами 20 квітня 1943 р. та лікувався в рідному с. Сапожині козак

Петро Фурманюк – «Нечай»³⁹; 11 березня 1943 р. поранено в руку в бою з німцями біля Оржева повстанця Миколу Хмарука – «Чорного»⁴⁰; чотовий Тимофій Шульський – «Грім», родом з Бродівщини, отримав важке поранення в передпліччя, після чого лікувався протягом трьох місяців⁴¹; 25 квітня 1943 р. в бою з німцями під Ляховичами дістав поранення в руку козак Григорій Шахрай – «Лис»⁴²; було поранено також чотового Сергія Шумкевича – «Байду» і Володимира Якімчука – «Дубового»⁴³. Два тижні в шпиталі УПА лікувався після поранення в руку стрілець Яків Лемішка – «Пташка», родом з Кубані⁴⁴; також у боях з окупантами двічі поранено чотового Андрія Чорненка – «Щиголя» із Запорізької обл.⁴⁵. Однак безумовним «лідером» серед поранених повстанців був командир відділу Євген Басюк – «льойтнант Чорноморець», який, згідно з даними в «Еведенційній картці», мав 11 поранень⁴⁶.

Десятки стрільців одержали похвалу від командування за вмілі дії на полі бою. Під час рейду в Центральну Україну відзначився козак Петро Іванишів – «Хмара» з Дрогобича⁴⁷; у боях з німцями біля Тасової та з азербайджанськими легіонерами в Милятині виявив хоробрість стрілець Василь Кушпер – «Гарячий»⁴⁸; у сутичці з червоними партизанами в Теремному й у боях з німцями та угорцями в Ляшівці, Мізочі й Конюшках показав найкращі військові якості стрілець Леонтій Кочубей – «Заяць»⁴⁹. Відзначився у важких боях із поляками та червоними партизанами за річкою Случ козак Петро Марчук – «Фокус»⁵⁰; під час рейдів у Центральну Україну в боротьбі з німецькими гарнізонами виявив доблесть козак Йосип Прядун – «Лев»⁵¹; на Кременеччині в сутичках з гітлерівцями відзначився стрілець Григорій Поліщук – «Підкова»⁵², політвиховника Володимира Рядчука керівництво відзначило за відвагу в боях проти німців під Славутою, Шумськом і Козачином⁵³; у боях з німцями в

³⁹ ЦДАВОВУ України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 55. – Арк. 72.

⁴⁰ Там само. – Арк. 101.

⁴¹ Там само. – Спр. 56. – Арк. 57.

⁴² Там само. – Арк. 63.

⁴³ Там само. – Арк. 79, 105.

⁴⁴ Там само. – Спр. 52. – Арк. 32 зв.

⁴⁵ Там само. – Спр. 56. – Арк. 5.

⁴⁶ Там само. – Спр. 49. – Арк. 100.

⁴⁷ Там само. – Спр. 51. – Арк. 51.

⁴⁸ Там само. – Арк. 77.

⁴⁹ Там само. – Арк. 170.

⁵⁰ Там само. – Спр. 52. – Арк. 59.

⁵¹ Там само. – Спр. 53. – Арк. 188.

⁵² Там само. – Арк. 196.

⁵³ Там само. – Спр. 54. – Арк. 7.

³⁰ ЦДАВОВУ України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 51, 36.

³¹ Там само. – Арк. 72.

³² Там само. – Арк. 79.

³³ Там само. – Арк. 193.

³⁴ Там само. – Арк. 165.

³⁵ Там само. – Арк. 240.

³⁶ Там само. – Арк. 241.

³⁷ Там само. – Спр. 52. – Арк. 10.

³⁸ Там само. – Арк. 32.

Кременці, Лопушному, Кошківцях, Іонівці, Гальчинцях, Садках і з червоними партизанами коло Теремного якнайкраще показав себе стрілець Григорій Саблук⁵⁴.

З наведених прикладів чітко видно, що абсолютна більшість повстанців були поранені або відзначені в боях з німцями та їхніми союзниками. Про бої з червоними партизанами та поляками маємо заледве декілька згадок. Зазначмо, що дані «Еведенційних карток» є максимально достовірними, адже це була інформація для внутрішнього користування, не призначена для пропаганди, тому зумисне «підтасовування» тут неможливе. З цих дещо епізодичних відомостей недвозначно випливає, що основну масу боїв у 1943 і на початку 1944 рр. УПА провела проти німців, а інші фронти були другорядними.

Цікаві дані знаходимо в анкетних записах, що стосуються покарань стрільців, підстаршин і старшин. Завдяки їм перед дослідником відкриваються найхарактерніші порушення та прогріхи, за які командування карало повстанців. Одразу слід підкреслити, що система покарань в УПА була легшою, ніж у регулярних арміях того часу. Зокрема, козака Петра Лазоровського – «Кленового» за дезертирство і відсутність у відділі протягом тижня жандармерія УПА покарала 150 присіданнями з наплічником завважки 10 кг⁵⁵, після чого він із порушника дисципліни став «Добрим стрільцем»⁵⁶. За самовільну відлучку з відділу П. Олійника – «Енея» було покарано козака Василя Лиса – «Богуна»⁵⁷. За пиятику і недбайливе ставлення до службових обов'язків до карного відділу УПА було відправлено ройового Григора Новачука – «Ангора»⁵⁸. Сувору догану в присутності штабу отримав від командування Військової округи сотенний Максим Скорупський – «Макс» за «звільнення без наказу людей з рядів УПА»⁵⁹. Покарано за дезертирство і понижено з посади чотового до стрільця Микиту Роя – «Чуя» із Волинської обл. Незначне, на перший погляд, покарання виявилось дієвим, і згодом стрілець М. Рой був підвищений до посади ройового⁶⁰. Понижено з посади чотового до рядового стрільця Василя Расіка за самовільне відлучення з відділу⁶¹. Партизанське повсякдення вносило корективи до рівня й інтенсивності покарань у Повстанській

армії. Командування УПА, на відміну від регулярних армій, об'єктивно не мало достатньо потужного апарату і технічних можливостей для нагляду, слідства та здійснення дисциплінарних заходів, однак, у міру можливостей, намагалось підтримувати належний лад у з'єднаннях.

Поряд із бійцями, які діставали покарання, серед повстанців, безумовно, були й такі, які своїми непересічними солдатськими якостями заслуговували на підвищення. Відтак, в «Еведенційних картках» зафіксовано випадки, коли керівництво, враховуючи можливості вояків, переводило їх на вищі посади. Зі стрільця до ройового було підвищено Михайла Ніколайчука – «Ясного»⁶²; зі стрільця до командира гармати – Володимира Осипова – «Зірку» з Харківщини⁶³; з козака до ройового – Степана Пелиха – «Лиса»⁶⁴; з козака до ройового – Матвія Сапельніка – «Бурю» з Луганщини⁶⁵; з ройового до чотового – Степана Надбродного – «Нечая»⁶⁶ та Володимира Токмака – «Жука» з Луганська⁶⁷. Послідовно від козака до ройового, а потім до чотового підвищили Володимира Перціва – «Грізного»⁶⁸; аналогічний шлях пройшов Григорій Михасік родом з-під Кам'янця-Подільського⁶⁹. Згадуваний уже двічі поранений Андрій Чорненко – «Щиголь» із Запорізької обл. був підвищений в УПА до ройового⁷⁰, а колишній червоний командир тяжких блококулеметів Іван Сало з Полтавщини в УПА послідовно займав посади чотового, заступника сотенного і сотенного командира⁷¹.

Як бачимо, серед підвищуваних у званні повстанців більше бійців немісцевого походження. Цю невідповідність, очевидно, слід пояснювати тим, що немісцевих бійців, котрі потрапляли до УПА, призначали, як людей нікому не відомих, на найнижчі посади, а підвищували тільки після підтвердження відповідного фахового рівня.

⁶² ЦДАВОВУ України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 12.

⁶³ Там само. – Арк. 46.

⁶⁴ Там само. – Арк. 113.

⁶⁵ Там само. – Спр. 54. – Арк. 92.

⁶⁶ Там само. – Спр. 53. – Арк. 27.

⁶⁷ Там само. – Спр. 55. – Арк. 51.

⁶⁸ Там само. – Спр. 53. – Арк. 112.

⁶⁹ Там само. – Спр. 52. – Арк. 177.

⁷⁰ Там само. – Спр. 56. – Арк. 5.

⁷¹ Там само. – Спр. 54. – Арк. 91.

⁵⁴ ЦДАВОВУ України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 46.

⁵⁵ Там само. – Спр. 52. – Арк. 52.

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Там само. – Арк. 58.

⁵⁸ Там само. – Спр. 53. – Арк. 16.

⁵⁹ Там само. – Спр. 54. – Арк. 114.

⁶⁰ Там само. – Арк. 11.

⁶¹ Там само. – Арк. 28.

ПСЕВДА ВОЯКІВ УПА ВО «БОГУН»

Насамперед відзначмо, що принципи відмінності між псевдами місцевих і немісцевих повстанців відсутні. Загалом вони подібні, нерідко дублюються, щоправда у вихідців з Великої України та різних регіонів СРСР частіше грапляються псевдоніми, утворені від власних імен і прізвищ (часто російських), а також від імен радянських чи російських історичних постатей.

Псевда повстанців слід поділити на чотири групи: іменникові, прикметникові, віддієслівні та утворені від словосполучень. Найбільшу – іменникову групу ми для зручності розбили на декілька підгруп: похідні від назв птахів, тварин, риб, комах; похідні від назв дерев, кущів, трав, грибів і плодів; похідні від назв предметів, частин тіла, інструментів тощо; похідні від власних імен і прізвищ; похідні від назв атмосферних та інших природних явищ, пір року; похідні від топонімів та гідронімів; похідні від назв соціальних станів; похідні від імен і прізвищ історичних осіб та літературних персонажів; похідні від назв професій чи родів діяльності; похідні від назв етнічних груп, регіонів чи національностей.

Наші підрахунки засвідчили, що 1173 (81,17%) псевда належать до іменникового типу, 265 (18,33%) – до прикметникового, 5 (0,34%) – до віддієслівного, а 2 (0,13%) – до утворених від словосполучень. Нижче подаємо розгорнутий поділ псевд іменникового типу на підгрупи, а також зразки найуживаніших псевд інших типів.

Таблиця 23

Псевда іменникового типу (похідні від назв птахів, тварин, риб, комах): <i>Сокіл, Сорока, Голуб, Ворон, Орел, Соловей, Горобець, Щиголь, Шуляк, Зозуля, Сова, Пугач, Тетеря, Журавель, Лебідь, Шпак, Півень, Качка, Крук, Дятел, Галка, Рябчик, Одуд, Кулик, Коршун, Чайка, Муха, Комар, Шміль, Кліц, Гедз, Хрущ, Жук, Лев, Лис, Вовк, Засець, Щур, Кріт, Кіт, Лось, Видра, Тигр, Карась, Щупак, Сом, Сомик, В'юн тощо</i>	269 (18,61%)
Псевда іменникового типу (похідні від назв дерев, кущів, трав, грибів і плодів): <i>Дуб, Явір, Береза, Калина, Гороз, Конюшина, Ясен, Сосна, Вишня, Орех, Сливка, Тополя, Лобода, Липа, Хміль, Ліщина, Хрін, Шишка, Жолудь, Колос, Качан, Малина, Берест, Бук, Будяк, Груша, Гриб, Картопля, Шипшина, Осика, Клен, Кропива, Диня, Перець, М'ята, Осока, Квітка, Цвіт тощо</i>	221 (15,29%)

Псевда іменникового типу (похідні від назв предметів, частин тіла, інструментів тощо): <i>Скрипка, Стріла, Бомба, Катюшка, Балалайка, Паляниця, Індуктор, Ручка, Брова, Молоток, Свита, Свисток, Ціп, Човен, Коцюба, Двигун, Борода, Доляра, Шпиця, Тягива, Дуля, Казан, Сталь, Цвях, Шлях, Борц, Замок, Стодола, Ножик, Пістолет, Скоринка, Писанка, Проскура, Голка, Кроква, Підкова, Шрам, Таран, Клуня, Довбня, тощо.</i>	213 (14,74%)
Псевда іменникового типу (похідні від власних імен і прізвищ): <i>Андрій, Гриць, Ванька, Павло, Богдан, Максим, Ярослав, Феодосій, Потап, Роман, Клим, Сашко, Володя, Олег, Андрушка, Ярема, Ігор, Березенко, Столбунів, Карпенко, Алексій, Лубін, Коваленко, Василь, Михайло, Іванов, Травкін, Щигальов, Борисенко, Ігорський, Губенко, Туров, Лук'яненко, Козуєнко, Ярошенко, Семенець, Вороненко, Наташук, Гаркавенко, Пораденко, Бондаренко, Дмитренко, Лисенко, Пальченко тощо</i>	149 (10,31%)
Псевда іменникового типу (похідні від імен і прізвищ історичних осіб та літературних персонажів): <i>Сагайдачний, Наливайко, Сірко, Морозенко, Байда, Пугачов, Залізник, Шаміль, Чапай, Котовський, Гонта, Колчак, Кармелюк, Нечай, Богун, Маркс, Довбуш, Распутін, Пушкін, Мамай, Аскольд, Самсон, Кий, Махно, Мазепа, Молотов, Донцов тощо</i>	122 (8,41%)
Псевда іменникового типу (похідні від назв атмосферних та інших природних явищ, пір року): <i>Грім, Хмара, Туча, Гроза, Мороз, Крига, Сніг, Зима, Хвиля, Буря, Буревій, Вітер, Град, Завірюха, Шум, Морок, Луна тощо</i>	70 (4,84%)
Псевда іменникового типу (похідні від назв етнічних груп, регіонів чи національностей): <i>Черкес, Чорноморець, Полтавець, Білорус, Запорожець, Японець, Сібір'як, Гуцул тощо.</i>	65 (4,49%)
Псевда іменникового типу (похідні від назв професій чи родів діяльності): <i>Танкіст, Поет, Чумак, Горлоріз, Співак, Рибак, Боцман, Ткач, Повар, Матрос, Кат, Чабан, Коваль, Швець, Мельник, Гірняк, Фризір, Артист тощо</i>	45 (3,11%)

Псевда іменникового типу (похідні від топонімів та гідронімів): <i>Кавказ, Крим, Дунай, Дніпро, Лиман, Вороніж, Прут, Ельбрус, Ташкент, Волга тощо</i>	13 (0,89%)
Псевда іменникового типу (похідні від назв соціальних станів): <i>Голота, Волоцюга, Дука, Бурлака, Кріпак</i>	6 (0,41%)
Псевда прикметникового типу: <i>Відважний, Смілий, Веселий, Бистрий, Кучерявий, Буйний, Вольний, Активний, Грізний, Красний, Колючий, Жвавий, Сірий, Відомий, Гордий, Жовтий, Губатий, Мудрий, Білявий, Ясний, Завзятий, Грішний, Лісовий, Твердий, Ситий, Малий, Чемний, Співучий, Щирий, Швидкий, Бойовий, Бувалий, Свіжий, Певний, Несмілий, Тихий, Пильний, Гайовий, Лихий, Зимний, Чубатий, Моторний, Кормовий, Бравий тощо</i>	265 (18,33%)
Псевда віддієслівного типу: <i>Непитай, Нечитай, Непий, Угадай</i>	5 (0,34%)
Псевда, утворені від словосполучень: <i>Зірвишапка, Розбийгора</i>	2 (0,13%)

Отже, найпопулярнішими серед узятих на облік повстанців були псевда, похідні від назв птахів, тварин, риб і комах. До того ж, серед повстанців немісцевого походження псевда цієї категорії мали вищу популярність – 69 (21,1%) немісцевих бійців обрали собі псевда з цієї підгрупи. Натомість псевда, запозичені з рослинного світу, однозначно були популярнішими серед місцевих повстанців. Із 221 псевда цього типу місцевим належали 199, а немісцевим – 22. Однакову популярність серед бійців обох категорій повстанців мали псевда третьої підгрупи (похідні від назв предметів, частин тіла, інструментів тощо), які носило трохи більше як по 14% місцевих і немісцевих бійців. Натомість псевда, похідні від власних імен та прізвищ були набагато популярніші серед вояків немісцевого походження, ними користувалося понад 20% прийшлих повстанців. Імена та прізвища відомих історичних постатей і літературних персонажів у псевдах однаково часто використовували місцеві та немісцеві повстанці (їм надали перевагу, відповідно, 8 і 10 відсотків бійців). Рівень популярності псевд, що походили від назв природних явищ, був приблизно однаковий серед обох категорій повстанців. Найбільш уживаними серед них були псевда «Хмара», «Вітер», «Буря», «Грім», «Крига» тощо, які мають по п'ять і більше повторів. Так само однаково популярними серед місцевих і немісцевих повстанців були псевда, похідні від назв професій та родів занять. Майже вдвічі популярнішими

(у відсотковому співвідношенні) були серед місцевих повстанців псевда, утворені від назв національностей, етнічних груп чи регіонів (4,49% проти 2,5%). Натомість із тринадцяти псевд, які походили від назв гідронімів і топонімів, немісцевим повстанцям належало шість, тобто майже половина. Найменш популярними серед псевд іменникового типу в обох категоріях повстанців виявилися похідні від назв соціальних станів. П'ять таких псевд обрали місцеві повстанці й одне – немісцевий босць.

Псевда прикметникового типу, які найкраще характеризують особисті якості людини, виявилися вдвічі популярнішими серед місцевих повстанців. Кожен п'ятий місцевий бойовик обрав собі прикметникове псевдо, натомість серед немісцевих таким псевдом скористався лише кожен десятий.

Із п'яти наявних в анкетах псевд віддієслівного типу два належать немісцевим, а три місцевим повстанцям. Ці псевда, як і утворені від словосполучень, були найрідше використовуваними й тому доволі «екзотичними».

***

Використані статистичні джерела дають нам право, підсумовуючи, зробити узагальнений портрет українського повстанця ВО «Богун» групи УПА-«Північ» на зламі 1943–1944 рр. Майже з цілковитою впевненістю можна стверджувати, що це був українець (98,2%) родом з місцевості, яка територіально входила до ВО «Богун» (78,4%), уродженець села або невеликого містечка, хлібороб, ремісник чи робітник (понад 90%) віком від 18 до 28 років (понад 70%) з початковою або неповною середньою освітою (близько 65%), скоріш за все, неодружений і бездітний (75%), який до приходу в УПА не був знайомий з військовою справою (57,86%). Найімовірніше, що наш «збірний повстанець» потрапив до УПА між червнем 1943 та січнем 1944 р. (понад 60%), думка командирів про нього була або позитивна, або невизначена, а його псевдонім належав до іменникового типу (понад 80%). В УПА він служив рядовим бійцем, не мав службових підвищень, доган, нагород чи поранень.